Олександр Чередниченко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

ПАТРОН УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ (ДО 125-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИКОЛИ ЗЕРОВА)

Кінець XX століття пройшов під знаком повернення Україні багатьох раніше заборонених імен її інтелектуалів, які поклали своє життя на вівтар національної культури, ставши жертвами тоталітарного режиму. Серед них було ім'я Миколи Зерова – поета, перекладача, літературознавця, професора Київського університету. Його постать приваблює дослідників багатогранністю творчої діяльності: автор оригінальних поезій, поет-перекладач, організатор перекладацького "Гуртка неокласиків", теоретик і дидактик перекладу, дослідник художньої літератури. Про Миколу Зерова вже чимало написано, передусім його учнем і послідовником Григорієм Кочуром, а також фахівцями у галузі літературної критики, історії і теорії перекладу. У цій розвідці нас цікавитиме перекладацький і перекладознавчий доробок М. Зерова, але спочатку варто зупинитися на основних віхах його біографії.

Микола Зеров народився 26 квітня 1890 року у повітовому місті Зінькові на Полтавщині в сім'ї вчителя, а згодом інспектора народних шкіл Костянтина Ираклійовича Зерова. Його мати Марія Яківна походила з козацького роду Яреськів з-під Диканьки. Молодший брат Миколи – Михайло – став поетом і перекладачем, відомим під літературним псевдонімом Михайло Орест. Ще один молодший брат – Дмитро Зеров – став ботаніком, академіком АН УРСР.

Закінчивши Зіньківську школу, де його однокласником був майбутній письменник–гуморист Остап Вишня, Микола Зеров продовжив навчання в Охтирській і Першій київській гімназіях (1903–1908). Вищу освіту він здобув на історико–філологічному факультеті Київського університету імені Святого Володимира (1909–1914). 1912 р. вийшли друком перші статті і рецензії Зерова в журналі "Світло" та газеті "Рада". У 1914–1916 рр. він працює викладачем історії Златопільської чоловічої, а згодом

і жіночої гімназій. У 1917 р. Зеров учительює в Другій київській гімназії імені Кирило-Мефодієвського братства та викладає латину. У 1918–1920 роках викладає українознавство в Архітектурному інституті і одночасно редагує бібліографічний журнал "Книгарь".

1920 року побачили світ підготовлені Зеровим "Антологія римської поезії" та "Нова українська поезія", що стали помітним явищем у тогочасній літературі. Того ж року з голодного Києва Зеров з сім'єю переїжджає до Баришівки, де влаштовується на роботу викладачем місцевої соціально-економічної школи і працює там майже три роки. Цей період виявився плідним у творчому плані. У Баришівці було написано усі вірші майбутньої збірки "Камена" (1924), низку сонетів, коротких оповідань і сатир-пародій, зроблено чимало перекладів. 1 жовтня 1923 року Микола Зеров стає професором Київського інституту народної освіти (так тоді називали Київський університет) і одночасно викладає українську літературу в кооперативному технікумі і торгово–промисловій школі.

Григорій Кочур так згадує про лекції Професора: "Кому довелося прослухати у нього курс історії української літератури, у того, певно, залишилося незабутнє враження на все життя: яскрава форма викладу щасливо поєднувалась у М. Зерова з феноменальною пам'яттю і всебічною, можна сказати, неосяжною ерудицією, майстерністю літературного аналізу" [Кочур 2008 (1), 317].

Під час літературної дискусії 1925–28 рр. Микола Зеров виступив з позицій розвитку української літератури на основі національної культурної традиції із залученням кращих здобутків європейської і світової культури, що суперечило головній більшовицькій тезі про необхідність творення нової пролетарської культури. Зеров стає об'єктом цькування, його твори визнаються несучасними і такими, що культивують буржуазну культуру. Цькування поступово переростає в терор: наприкінці 1934 року Зерова звільняють з університету, а 28 квітня 1935 року під Москвою, де він опинився у пошуках роботи, його заарештовують і доправляють до Києва. На початку лютого 1936 року військовий трибунал, розглянувши у закритому режимі справу Зерова і ще п'ятьох людей, серед яких був поет-неокласик Павло Филипович, звинуватив їх у створенні міфічної контрреволюційної на-

ціоналістичної організації і засудив до заслання у виправно–трудових таборах. У жовтні 1937 року особлива трійка УНКВС по Ленінградській області переглянула справу і винесла Зерову смертний вирок. Разом з багатьма діячами української культури Зеров був розстріляний у селищі Сандармох (Карелія) 3 листопада 1937 року до двадцятої річниці Жовтневої революції. Під час "Хрущовської відлиги" у березні 1958 року Верховний Суд СРСР скасував вирок військового трибуналу і постанову особливої трійки та припинив справу "за відсутністю складу злочину". Микола Зеров був реабілітований посмертно.

Тож заснований Зеровим Гурток неокласиків, до якого належали Михайло Драй-Хмара, Освальд Бургард (Юрій Клен), Максим Рильський, Павло Филипович та ін., проіснував недовго. Одні його члени загинули, інші вимушено емігрували, а ті, хто залишився в Україні, не могли вільно виражати своє "я" в умовах тотального контролю. Проте навіть за короткі два–три роки свого існування гурток встиг чимало зробити для реалізації поставленої мети, яка полягала у випрацюванні високого стилю в українській літературі і збагаченні її новими виражальними засобами, а також повній відмові від травестійності, або так званої котляревщини як символа одомашнення першотвору, на користь власне перекладу, орієнтованого на сучасного читача. Це, на думку неокласиків, можна було здійснити насамперед шляхом нових перекладів зарубіжної, передовсім античної, літератури і донесення її до широкого загалу.

Сам Микола Зеров перекладав з білоруської, польської, російської, італійської та французької мов, але найбільше – з латини. Перші переклади римських поетів Горація та Вергілія було опубліковано 1918 року у "Літературно-науковому віснику". 1920 року у видавництві "Друкар" вийшла в світ "Антологія римської поезії", яка включала 22 переклади Зерова з шістьох поетів. У вже згаданій збірці "Камена" (1924) поряд з оригінальними віршами подано розділ "Римляни", який вміщує кілька авторських перекладів. У числі 10 часопису "Червоний шлях" Зеров опублікував у власному перекладі уривки з поеми Лукреція "Про природу речей". У хрестоматії О.І. Білецького "Антична література" (1938) надруковано кілька перекладів Зерова з римських поетів (без зга-

дки про ім'я перекладача). Серед них – не друковані раніше вірші, у т.ч. Ювенала та Намаціана. З латинської мови Зеров переклав також поезії українських авторів Григорія Сковороди, Стефана Яворського і француза Марка-Антуана Мюре.

Невідомою залишилася доля наймонументальнішої (за визначенням Кочура) праці Зерова – повного перекладу Вергілієвої "Енеїди", над яким він почав працювати у 30-і роки і закінчив на Соловках у концтаборі під назвою СЛОН (Соловецкий лагерь особого назначения), де перебувало чимало діячів української культури. Тож повний текст зник або був знищений, але уривок з "Енеїди", перекладений Зеровим, був надрукований ще 1920 року у вже згадуваній римській антології. Більше знайдених в архівах перекладів з "Енеїди" опубліковано в однотомнику його вибраних творів видання 2015 р.

Переклади творів римських поетів Вергілія, Горація, Овідія, Катулла та ін. свідчать про поетичний талант і високу мовну культуру Зерова, його вміння дотримуватися розміру оригіналу, коли йшлося про відтворення класичних гекзаметрів або елегійних дистихів. Навіть там, де розмір оригіналу зберегти не вдавалося і перекладач обирав звичніший для українського віршування метр, застосовуючи також і риму, відсутню в оригіналі, спостерігаємо високий ступінь змістової точності. Змістова точність і велика поетична культура, як зазначає Г. Кочур, надавали різноманітним за ритмікою перекладеним творам неповторно-зеровського звучання [Кочур 2008 (2), 321].

Прикладом уважного прочитання оригіналу і майстерного відтворення його стилю може бути початок Горацієвої оди "До Деллія" в інтерпретації Зерова, який цікаво зіставити з "перекладом" Петра Гулака-Артемовського, що з'явився у першій половині XIX ст., тобто приблизно на століття раніше:

Пархоме! В щасті не брикай!
В нудьзі притьмом не лізь до неба,
Людей питай – свій розум май,
Як не мудруй, а вмерти треба.

(пер. П. Гулак-Артемовський)

В години розпачу умій себе стримати
І в хвилі радости заховуй супокій
І знай: однаково прийдеться умирати,
О Деллію коханий мій.

(пер. М. Зеров)

Як бачимо, поєднання бурлеску і суцільної адаптації оригіналу в старішій перекладній версії не має нічого спільного з класичним звучанням оди в модерній її інтерпретації, яка сприймається читачем саме як перекладна копія тексту класичного жанру оригінальної літератури.

Будучи майстром сонета і маючи власний сонетарій, до якого Зеров ставився доволі іронічно, назвавши "сухарями" свої сонети зі збірки "Камена", він переклав чимало творів цього жанру,що належать перу зарубіжних поетів. У цьому доробку – два сонети Петрарки на смерть Лаури, чотири любовні сонети Ронсара, п'ять – Дю Белле, з яких чотири з циклу "Старовинності Риму", що оспівують велич античного світу. З французької перекладено також дев'ять сонетів Ж.-М. Ередіа, з польської – два кримські сонети Міцкевича і один авторства менш відомого поета Міріама–Пшесмицького, з російської – два сонети Буніна і два (в тому числі "Шевченкова Могила) – маловідомого поета П. Бутурліна.

Серед перекладених Зеровим поетів–сонетистів не знаходимо представників імпресіонізму і символізму – Верлена, Рембо, Малларме та ін., що, очевидно, пояснюється творчим кредо поета–перекладача. Ці течії в поетичному мистецтві з властивою їм розмитістю художніх образів були для нього дещо чужими. Набагато ближчою за духом була поезія Парнасу, яка визначила перекладацькі уподобання і значною мірою вплинула на оригінальну творчість Зерова, про що дізнаємось в одному з його сонетів:

Класична пластика, і контур строгий,
І логіки залізна течія –
Оце твоя, поезіє, дорога.
Леконт де Ліль, Жозе Ередіа,
Парнаських гір незахідне сузір'я
Зведуть тебе на справжні верхогір'я.

Мрії Зерова підготувати разом з побратимами і видати "Антологію світового сонета" (101 сонет від виникнення до сучасності) не судилося здійснитися за його життя, але ті кілька десятків (за Кочуром, біля тридцяти) перекладених сонетів, що лишилися, увійшли до скарбниці української літератури і були опубліковані вже в наш час у різних збірках.

Повертаючись до французької поезії, яка надихала Зерова на спроби перевтілити її по-українськи, варто згадати його переклади Бодлера: уривки з філософської поеми "Подорож" (глави I, VI, VIII) і вірш "Moesta et errabunda". Як перекладач з французької Зеров дебютував саме віршем Бодлера у "Літературно-науковому віснику" 1919 р. В його перекладах пізніше з'являться вірші Леконта де Лілля, Кро, Герена, А. де Реньє, Пегі, "Вечірня баллада" Дюамеля, кілька віршів Беранже та франкомовного бельгійського поета Верхарна. За редакцією Зерова вийшла повість Вольтера "Кандід" у перекладі В. Підмогильного.

Досконале володіння вихідною мовою і блискуче знання мови цільової дозволяли Миколі Зерову віднаходити точні, або в сучасному сенсі – адекватні відповідники на рівні мікрообразів оригіналу і при цьому зберігати у перекладі цілісність його образно-смислової системи. Звісно, тут не треба плутати точність, або адекватність поетичного перекладу з точністю лінгвістичною, формальною, яка в ньому трапляється вкрай рідко. Натомість перекладацькі заміни і вилучення, а також компенсації часто є неминучими, зважаючи на необхідність відтворення не лише змісту, а й форми вірша, його ритмомелодики. Ілюстрацією до цього твердження може слугувати переклад Зеровим Бодлерівського вірша "Moesta et errabunda"* *(*латин. Смутні й заблукані думки)*, зокрема перших двох його строф:

Dis-moi, ton coeur parfois s'envole-t-il, Agathe,
Loin du noir océan de l'immonde cité,
Vers un autre océan ou la splendeur éclate,
Bleu, clair, profond ainsi que la virginité?
Dis-moi, ton coeur parfois s'envole-t-il, Agathe?

La mer, la vaste mer, console nos labeurs!
Quel démon a doté la mer, rauque chanteuse
Qu'accompagne l'immense orgue des vents grondeurs,
De cette fonction sublime de berceuse?
La mer, la vaste mer console nos labeurs!...

Скажи, твоє серце не лине Агато,
Від моря засмічених улиць міських
До іншого моря, де сяйва багато,

Де тоне все в чарах дівочо–ясних…
Туди твоє серце не лине, Агато?

О море широке, вгамуй мої рани…
Хто даром співецьким тебе наділив?
Вітри над тобою гримлять, як органи,
А ти колисковий наспівуєш спів.
О море широке, вгамуй мої рани…

Окремими сторінками в творчій спадщині Миколи Зерова є переклади зі слов'янських літератур – польської, російської і білоруської. Не можна не погодитися з Г. Кочуром, який назвав найзначнішим перекладом Зерова з польської літератури трагедію "Мазепа" Ю.Словацького. Цей переклад було зроблено для театру і опубліковано 1926 р. із супровідною статтею перекладача. У 1924 році у часописі "Нова громада" було надруковано під назвою "Шевченкові" переклад вірша А. Сови (Е. Желіговського) "До брата Тараса Шевченка". Зроблений урочистим амфібрахієм (ритм оригіналу наближається до хорея), переклад Зерова звучить дуже піднесено, можливо, більшою мірою, ніж оригінал. З польської перекладено також дві байки Красицького, подані у книгах Зерова "Нове українське письменство" (1924) і "Байка і притча в українській літературі" (1931), де розглядалися польські прототипи байок Гулака-Артемовського [Кочур 2008 (3), 326–328].

З російської літератури Зеров переклав вірші О. Пушкіна, М. Лєрмонтова, В.Брюсова, І.Буніна, оповідання М. Гоголя і А. Чехова. Йому належить також переклад українською російської повісті П. Куліша "Огненний змій". Паралельно було перекладено російською вірші Л. Українки "Сфінкс" і "Забута тінь", які увійшли до "Антологии украинской поэзии" 1924 р. З білоруської літератури зроблено переклад поезій її классика Я. Купали.

Теоретичні погляди Зерова на переклад сформувалися під впливом власної перекладацької діяльності та завдяки аналізу робіт інших майстрів художнього перекладу. Вони (погляди) знайшли відображення у низці опублікованих теоретико-критичних праць і курсі методології та методики перекладу, який вчений почав читати з 1932 р. в Українському інституті лінгвістичної освіти (пізніше Інститут іноземних мов).

Загалом високо оцінюючи поетичну майстерність Валерія Брюсова-перекладача "Енеїди", Зеров у власному перекладі уникав крайнощів запропонованого ним методу і, відтворюючи стилістику оригіналу, намагався зберегти природне звучання української мови як цільової. У статті "У справі віршованого перекладу", надрукованій у числі 9 журналу "Життя і революція" за 1928 рік, Зеров пише: "…нам важко наслідувати приклад Брюсова, який педантично погнався за звучанням оригіналу у своєму … перекладі "Енеїди" і зробив свою працю майже неможливою з погляду природності російської віршової мови, хоча, може, і цікавою як експеримент для шанувальника Вергілія і знавця латинського тексту поеми. Навряд чи можна визнати ідеальним переклад, в якому перекладач – лише занурений у звуки дивак, що повернувся обличчям до автора оригінального тексту, а читачеві показав свою спину" [Кочур 2008 (4), 334].

Якщо спробувати узагальнити зеровській підхід до поетичного перекладу, то можна зробити висновок, що він був прибічником "точної неточності" і розглядав теоретичну вірність як недосяжний на практиці ідеал.

Переклад, за Зеровим, починається із з'ясування "цілісності поетичного твору" і є засобом суб'єктивного (в міру речей) витлумачення першотвору. Наголошуючи на розумінні твору, його історико-літературної генези й образу автора як ключовій умові перекладання, М. Зеров звертає увагу перекладача на п'ять важливих вимог:

1) лексичний добір звучить як застороги для розрізнення високого й низького стилів (їх нерозрізнення спричинилося до "котляревщини" чи травестійності в перекладах), неправильного вживання лексичного запасу мови;

2) найповніша увага до тропів і фігур, їх передача, але потрібна обережність, щоб не перевантажити читацьке сприйняття незвичними образами;

3) метричні особливості (себто увага до розміру оригіналу, а відтак – до збереження його ритміки – *О.Ч.)*;

4) евфонія першотвору (йдеться про відтворення яскравих звукових образів оригіналу, у т.ч. схеми римування – *О.Ч.*);

5) краса рідної мови [Зеров 2003, 615–623].

М. Зеров розглядав переклад як важливий стимул для розвитку цільової мови, яка у такий спосіб мобілізує і збагачує всі свої лексичні і синтаксичні ресурси. Ця думка не нова, адже ще у XVI ст. подібну вимогу ло перекладу висував французький філософ і перекладач Етьєн Доле. Важливим є те, що Зеров впроваджував її в український контекст, де шлях перекладу у XIX ст. пролягав, за його висловом, поміж двох потвор – Сцилли "простацької вульгарності", небезпеки не розрізняти "високий" та "середній" стилі, та Харибдою "надуманої безкровності", небезпеки "одірватися від живої народної основи, потонути в робленій синтаксі і невдатно кованих словах" [Зеров 2003, 515–516]. Т. Шмігер слушно зазначає, що "орієнтирами в процесі перекладу М.К. Зеров вважав не лише текст оригіналу, а й цільового читача" [Шмігер 2009, 103].

Діяльнісний підхід до перекладу дозволив Зерову виокремити переклад–процес ("віддавання засобами однієї мови тих елементів і функцій іншої мови, які дані в певному тексті – у готовому вигляді") та переклад–результат (або продукт) як "віддане засобами однієї мови слово іншої мови або цілий чужомовний твір з її стилістичними та функціональними особливостями".

В своїх теоретичних і дидактичних працях Микола Зеров, розвиваючи ідеї Франка, уперше обгрунтував тезу про переклад і перекладну літературу як органічні складники національної літератури і ширше – національної культури, які у випадку України набули націєтворчого характеру. Корисними виявилися його їдеї про вивчення історичної типології перекладів, розрізнення історії перекладу і історії перекладознавства, які разом з методологією перекладу формують теоретичне перекладознавство.

Внесок Миколи Зерова, як і решти неокласиків, в розвиток українського перекладу і становлення перекладознавства як окремої філологічної дисципліни важко переоцінити. Він потребує подальших досліджень. Ясно одне: започаткований ними процес літературної модернізації, включаючи запровадження модерних підходів до художнього перекладу, суттєво допоміг українській культурі вийти з того провінційного стану, в який її заганяла тоталітарна машина. Ось чому праці М.К. Зерова і його сподвижників по перу – представників українського "Розстріляного відродження" не втратили своєї актуальності в наш час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Кочур Г.* Учений, перекладач, поет / Г. Кочур // Література та переклад. Дослідження. Рецензії. Літературні портрети. Інтерв'ю / Упоряд. А. Кочур та ін. – К.: Смолоскип, 2008. – Т. 1. – 612 с.

2. *Кочур Г.* Про переклади Миколи Зерова / Г. Кочур // Література та переклад… – Т. 1. – С. 321–323.

3. *Кочур Г.* Микола Зеров і польська література / Г. Кочур // Література та переклад… – Т. 1. – С. 326–329.

4. *Кочур Г.* Несколько слов об авторе статьи "Брюсов – переводчик латинских поэтов" / Г. Кочур // Література та переклад… – Т. 1. – С. 332–334.

5. *Зеров М. К.* Українське письменство / М. К. Зеров; упоряд. М. Сулима, післямова М. Москаленка. – К.: Основи, 2003. – 1301 с.

6. *Шмігер Т.* Історія українського перекладознавства XX сторіччя / Т. Шмігер. – К.: Смолоскип, 2009. – 342 с.

Стаття надійшла до редколегії 30.04.15

Parmi les figures emblématiques de la traduction en Ukraine celle de Mykola Zérov (1890–1937) est au premier rang. Poète, traducteur, critique littéraire, professeur à l'Université de Kyiv, il organisa dans les années vingt du XXe siècle le Cercle des néoclassiques qui se proposa de contribuer à la modernisation de la traduction littéraire. Ayant rejeté une approche domesticatrice (adaptive) qui prévalait en traduction littéraire ukrainienne des époques précédentes, Zérov et les néoclassiques défendaient une orientation sur l'original, la fidélité à son système idéoesthétique (sens et forme) et en même temps préconisaient la recevabilité de la traduction par le lecteur de la culture cible. En tant que traducteur Zérov rendit en ukrainien des oeuvres de la littérature romaine (Ovide, Virgile), française (Du Bellaye, Ronsard, Leconte de Lisle, Baudelaire, Heredia), italienne (Pétrarque), polonaise (Mickiewicz), russe (Pouchkine, Gogol, Bounine), etc. Par son oeuvre originale (recueil de poésies "Camena") et par ses traductions poétiques Zérov développa le style soutenu raffiné dans la littérature ukrainienne et donna les exemples d'une exactitude de la traduction poétique qui, d'après lui, n'avait rien à voir avec l'exactitude linguistique formelle. Excellent en genre du sonnet, il favorisa son expansion dans la poésie ukrainienne du XXe siècle. Suite à de féroces représailles staliniennes, Zérov et la plupart de ses confrères, accusés "d'activités subversives", connurent le sort tragique en 1937-38. L'oeuvre des néoclassiques fut ainsi interrompue et vouée à l'oubli pour être ressuscitée dans l'Ukraine indépendante.